

ФОРМИРАНЕ НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Татяна Александрова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – БАН

Резюме. В статията се разглежда въпросът за отношението между някои особености на новобългарския книжовен език и процеса на формиране на българската нация през Възраждането. Характеристики като пиетет към родния език, движение за създаване на общ и разбираем за всички книжовен език със съвременна нормативна система, използване на вариантни форми, липса на тяснодиалектна база на новобългарския книжовен език кореспондират с такива исторически особености, като липса на политическа самостоятелност, егалитаризъм, демократизъм и мрежов модел на социална организация и функциониране на обществените и културните институции.

Keywords: peculiarities of the New Bulgarian literary language; relationship between the formation of the Bulgarian literary language and the formation of the Bulgarian nation; Renaissance; dialectal basis of the Bulgarian literary language

При изследване на процесите на формиране на новобългарския книжовен език през епохата на Възраждането е от изключителна важност анализът да обхваща както чисто езиковите явления, така и културно-историческия контекст. Като обществен феномен книжовният език е пряко обусловен от конкретните исторически, политически и социални условия, в които протича неговото конституиране като език на една напълно нова политическа общност, каквато е българската нация. Наред с всичко останало този подход позволява да се открие езиковата типология, което би позволило изследвания и в съпоставителен план. Но най-голямото предимство на подобен подход е, че дава възможност вниманието да се фокусира върху причините за концептуализацията на книжовния език като базов компонент на националната ни идентичност и да се потърсят релациите между особеностите на формиране на българската нация и модела на новобългарския книжовен език.

Възрожденският период е един от най-важните както за установяване на статута на книжовния език като представителна форма за комуникация в националната общност, така и за формирането на неговите норми. Подходът към понятието национален книжовен език в тази работа е издържан в духа на разбирането на

Андерсън за нацията. Според Андерсън нацията е въобразена общност, защото макар членовете ѝ да не се познават, у тях е жива представата за общностност (Anderson, 1998: 21 – 23). Андерсън определя нацията като общност, въобразена на основата на всекидневния език (Anderson, 1998: 91). През Възраждането родният език играе основна роля в процеса на национално формиране, защото именно чрез него се очертава етническата територия, върху която по-късно ще се проектират и териториалните граници на държавата. Принципът „България се простира дотам, докдето се говори български“ е в основата на активното събиране на данни за диалектите на различни български области. При положение че карти на българския етнос до този момент са били изготвяни основно от чужденци, тази проучвателска дейност е своеобразно картографиране чрез езика на населените с българи територии. На второ място, езикът е и различителен белег спрямо другите християнски етноси на Балканите, назовавани в Османската империя с безличното „рум-милет“; не на последно място, той символизира единството и историческия континуитет на нас, българите.

В нашата ценностна система езикът и вярата винаги са се свързвали с изконните ни права като народ и са били отстоявани с особена пламенност. Поради липсата на политическа самостоятелност езикът се мисли като всеобщо притежание и това кореспондира с идеята за единството на нацията, възприемана като голямо семейство. Макар членовете ѝ да не се познават, у тях е жива представата за общност именно защото говорят един език. Представата за езиково единство се изгражда целенасочено в рамките на образователните и политическите проекти на националните движения. Те канализират националните чувства и връзки, като огласяват достойнствата на собствения език, създават митове за неговото богатство и уникалност.

Сред образованите българи съществува консенсус, че единствено книжовният език може да функционира като инструмент за културна комуникация и символ на общността и историческия континуитет. Книжовният език се превръща в базов компонент на националната ни идентичност, тъй като укрепва въображаемото единство на нацията ни още преди конституирането на българската държава. Показателно е мнението на Богоров: „Един и същ писмовен език за синца нас българите струва много, той е безценен камък нам. Защото, ако и да сме разделени градствено, ний можем лесно бѣди откъм писмовна страна една свръзка“ (Bogorov, 1970: 177). По-късно подобно мнение изказва и М. Дринов: „От изработването един книжовен – писмен език за сичките български области много зависи учвърстяването на нашата народност и добрий успех на нашето национално развитие“ (Drinov, 1870: 9).

Демократизмът и егалитаризмът са основните принципи, по които се организира българското общество през Възраждането, и това оказва влияние върху модела на книжовния ни език. Водещата им роля се обяснява със сравнително еднакъв граждански и правен статут на българите в Османската

империя. Липсват държавни институции, които да провеждат политика на консолидиране на българската общност, поради което този процес протича напълно демократично. Интелектуалният елит също принадлежи към подчинената класа, затова импулсите в духовната сфера идват от низините.

Водещ през Възраждането е и принципът на самоорганизация на обществения живот. Като поданици на империя, която не провежда културна политика спрямо немюсюлманските етноси, българите по собствена инициатива изграждат институции, които ги представят като отделна етническа и културна общност: мрежа от училища, читалища, дружества, комитети. Специално трябва да се отбележи ролята на периодичния печат като своеобразен обществен форум за дебати, идеи и програми, който координира дейността на чисто българските институции. Поради огромния читателски интерес към периодичните издания техният език се възприема като образец и оказва силно въздействие върху книжовните норми. Така механизмите на унификация на книжовните норми се задвижват не от езиковата политика на държавата, а чрез мрежовия модел на институционална организация.

В езиков план изброените по-горе особености корелират с неуспеха на архаизиращата линия при установяване на езиковите норми и ориентацията към съвременна граматична структура. Друга особеност на книжовния език, която произтича от принципите на демократизма и егалитаризма, е появата на множество модели за неговото устройство. Формулата, по която тези модели се създават, е „миксирането“ на елементи от устни и писмени, традиционни и съвременни езикови формации – различна е само пропорцията между тях. Т.нар. книжовноезикови школи през първата половина на XIX век – Новобългарска, Славянобългарска и Черковнославянска, и през третата четвърт на XIX век – Пловдивска, Търновска, Каравелова и Дринова, се опитват да обосноват тези модели. И докато по-ранните школи дискутират каква да е основата на новобългарския книжовен език, то школите от третата четвърт на XIX век при вече установена съвременна граматична основа спорят за ролята на отделни диалекти и за степента, в която старобългарският да се използва като арбитър при кодифицирането на конкретни правила, каквито са позициите за употреба на палатални съгласни, якането и екането, рефлексът на групите *ър/ъл, ръ/лъ*, съставът на членните морфеми, някои графични особености (Istoriya, 1989: 177 – 178).

Смесването на езикови елементи, които имат една и съща функция, но произхождат от различни диалекти и от традиционния черковнославянски, вариантността при употребата им в отделните писмени жанрове – тези особености също са пряко следствие от демократичния принцип на организация на българското общество. При дадените исторически условия правилата на книжовния език трябва да се приемат с консенсус от всички. Въпросът за характера на книжовния език се обсъжда по една напълно демократична процедура – дискусиите не се водят в затворен кръг от специалисти, а ангажират всички кандидати за членство в на-

ционалният колектив. Всеки грамотен смята за свой дълг да вземе участие в дебатите за езика. Тезата, че от усъвършенстването му зависи успехът на национално-то ни развитие, е един от лийтмотивите на културния дискурс през Възраждането.

От първостепенна важност за развитието на езика е образователният проект на българите през Възраждането. Именно светското училище е институцията, която за българите през XIX век най-успешно изпълнява националноформираща роля. На практика модерната светска образователна институция поема онези функции в езиковата политика, които по-късно стават приоритет на националната държава. А училището категорично толерира родния език, благодарение на което тенденцията на употреба на чужди езици (предимно гръцки) в престижните сфери постепенно се обръща. Най-съществената част от дебата за националния език протича във връзка с дебата за езика на образованието и за езиците, които трябва да бъдат застъпени в него. Възрожденският елит споделя просвещенската идея за езика като инструмент на познанието, но само ако е получено на родния език. Така според Ив. Богоров: „Когато една книга не е написана на бащиний му езикъ, [...] каква придобивка ще стане на народътъ ни съ такива книги“ (Bogorov, 1846).

Всъщност с въвеждането на българския в училищата започва процес на промяна на неговия статут; той все по-успешно функционира като език за престижна писмена комуникация. А с разширяването на сферите на употреба на книжовния език се стимулират процесите на унификация на неговите норми. От друга страна, общият език е основният канал за приобщаване на българите към знанието. За да се „въобрази“ националната общност, е необходимо учебниците, литературата и политическите послания да бъдат написани на разбираем език – само така ще се укрепят чувството за колективна принадлежност към една общност, гордостта от славното ѝ минало и волята за съвместно бъдеще. Обаче липсата на държавен надзор и централизация на образованието забавя създаването на езиков стандарт. Тенденциите са общи за цялата ни етническа територия, като процесите протичат неравномерно и са особено драматични в населените с българи македонски области, където гръцкият има силни позиции като език на образованието и богослужението. Но благодарение на родолюбиви книжовници, като братя Миладинови, Г. Пърличев, Р. Жинзифов и др., и там се постигат успехи.

Но родният, бащиният език, за който милеят нашите възрожденци, не е единен, той е представен чрез множество диалекти, като отношението към тях не е еднозначно. От една страна, те са живият, говоримият език, възприеман като органично присъщ на общността. И по това се различават от традиционния черковнославянски език, който се свързва с известна елитарност, тъй като предоставя достъп до знанието само на онези, които са го изучавали. От друга страна обаче, диалектното разнообразие противоречи на представата за единство на нацията. Диалектите, които съществуват само в устна форма, не притежават необходимия функционален капацитет и не могат да пораядат чувства и нагласи,

свързани с престижната езикова функция. Постепенно се оформя виждането, че писмена практика, основана на диалект, по-скоро разделя.

Всъщност местните диалекти са реалната връзка между два от основните компоненти на нацията – езика и територията. Особено активно въпросът за диалекта, върху който трябва да се изгради книжовният език, се обсъжда през третата четвърт на XIX век. Водени от най-искрени подбуди да се създаде единен книжовен език, видни книжовници изтъкват достоинства на родните си диалекти, като се водят от различни критерии – най-разпространеното, най-чистото, най-правилното, най-благозвучното наречие. За възгледите си обаче те получават повече критики, отколкото подкрепа, а виждането за монодиалектна основа се изоставя като неперспективно.

Известно разпространение получава и схващането за по-широка (полидиалектна) говорна основа, чиито основни застъпници са Н. Зографски и Р. Жинзифов (Zherev, 2007: 65 – 74). Но и движението за полидиалектна основа си остава поредната дискусия за модела на книжовния език, която остава без сериозни практически последици. Най-важният резултат от тези дискусии е окончателното оформяне на идеята, че общият книжовен език трябва да е близък до народните говори в цялата им съвкупност и в тяхната общност, което кореспондира с неговия национален характер. Този възглед заляга и в концепцията на М. Дринов и Българското книжовно дружество, че за да се изработи общият писмен език, единен за всички български територии, трябва да се познават неговите закони и свойства.

Един от аспектите на отношението между книжовен език и диалекти е въпросът за т.нар. диалектна основа на новобългарския книжовен език. Ако се придържаме към дефиницията за диалектната основа, като „система от структурни особености на книжовния език, проникнали в него от определени говори (или говорни групи) в процеса на неговото създаване и утвърдени впоследствие като нормативни“ (Istoriya, 1989: 307), трябва да признаем, че сочените като диалектни по произход особености в книжовния език не представят системата на нито един български диалект или група диалекти. В крайна сметка, ученият, който дава тласък на изследванията, довели до преодоляване на разпространеното схващане за източнобългарска основа на книжовния ни език, е проф. Андрейчин. Той насочва вниманието към процесите, развиващи се в самия книжовен език, който „свързва органически различни особености на източните и на западните говори. Разбира се, книжовният език отразява преди всичко общобългарските особености“ (Andreychin, 1977: 25). Това виждане надгражда тезата на Балан, че макар новобългарският да е „зароден в източнобългарска среда говорска“, отделни лица опитват да използват собствените си говори „за интелектуална служба“, а отделните опити се „сливат постепенно в един улей, дето се твори с постоянно нагаждане (адаптация) български книжовен говор или език за себе“ (Teodorov-Balan, 1935: 96).

Днес окончателно се е наложило становището, че в книжовния език е налице „относително равновесие на източни и западни диалектни особености“, достигнато към края на XIX век (Istoriya, 1989: 313). То кореспондира до голяма степен със становищата на едни от най-видните ни езиковеди от втората четвърт на XX век – Ст. Младенов (в книжовния език са „уравновесени добре помежду си източнобългарски и западнобългарски говори“ (Mladenov, 1979: 369) и Ал. Теодоров-Балан („по естествен път, с навик се закрепиха и въдвориха покрай източни и западни елементи“ (Teodorov-Balan, 1987: 105).

За език като българския, който има непрекъсната книжовна традиция, по-уместно е твърдението, че е отдалечен от конкретна диалектна база. Не ориентацията към даден диалект, а към преобладаващата езикова практика и възпроизвеждането на особености, утвърдени по писмен път, са причините за постепенното изтласкване на тяснодиалектните черти и ориентирането към такива, които имат широка книжовна употреба и са перспективни от гледна точка на езиковото развитие (Aleksandrova 1999/2000: 102).

В желанието да се вземат предвид всички диалекти при изграждането на книжовния език, а в граматиките да намерят място по-важните особености на устния език, прозират характерните за национализма принципи за равнопоставеност, солидарност и своеобразно братство. За това допринася и обстоятелството, че няма един-единствен доминиращ географски район. Подбалканските градчета се отличават с относителна етническа хомогенност и със стопански разцвет, но елитът е съсредоточен в селища извън компактната етническа територия на българите и се характеризира с хетерогенност по отношение на регионалния произход. Полицентризъмът на културния живот, както и своеобразното образователно пилигримство на най-влиятелните личности през Възраждането също са причина съвременният български книжовен език да не е пряко обвързан с конкретен диалект или диалектна група.

Още преди Освобождението на диалектите се е гледало като на историческа ценност, съкровищница, съхранила автентични форми. Така Н. Геров пристъпва към създаването на „Речникъ на българскый языкъ“ с ясното съзнание, че ще остави на поколенията „единъ памятникъ, от който да ся види какъвъ е былъ българскый языкъ въ народа предъ зачялото на новата българска книжнина“ (Gerov, 1975: IV). Подобна нагласа е напълно естествена в духа на идеите на романтизма, който разглежда диалектите като материални носители на минали състояния на езика.

В контекста на съвременните концепции за нацията поставянето на локалните езици във фокуса на вниманието на елита ни през Възраждането може да се интерпретира като опит за своеобразно очертаване на етническата територия и за разпознаване като български на редица местни диалекти, пръснати из пъстрата по етнически състав европейска част на Османската империя. Интересът към диалектите е продиктуван и от нагласата, че за да се създаде единен книжовен език,

трябва да бъдат изследвани всички форми на българския, и особено по-малко познатите говори. Възрожденският елит споделя виждането, че изграждащият се национален език разполага с максимално широки ресурси от гледна точка на мястото и историческо време, като нито един от тях не бива да се пренебрегва.

Българите разполагат с едно сериозно предимство – уникалната идентичност между най-стария писмен славянски език – старобългарския, свещения за православните славяни църковнославянски език и всекидневния език, на който общуват.

Традицията е изключително важна за един книжовен език. За да се легитимират като общност, изконно свързана с европейското културно пространство, българите се нуждаят от свидетелства за историческото си присъствие сред народите с богата писмена култура. Това обяснява пиетета към старобългарския и използването му като коректив при вземането на редица нормативни решения за новобългарския.

Старобългарският – нашият и на източноправославната християнска общност свещен език, е онзи символен капитал, който духовните ни предшественици умело ще инвестират в бъдещия просперитет на нацията. Че става дума именно за символно остойностяване на миналото, свидетелства фактът, че много от авторите на възрожденски граматики заявяват необходимостта от проучване на историческото състояние на езика ни, за да обосноват своя граматичен модел, но въпреки това не следват изцяло архаизираща линия. Така Момчилов пише: „За да ся обработи и украси и нашия новобългарский язык, треба проникателно да ся изследува матерния му славянски, или старобългарский“ (Momchilov, 1847: 123). Въпреки това описанието в граматиката му е напълно съвременно. Показателно е, че не се налага силна архаизираща тенденция в езиковата практика дори на онези автори на граматики, които обосновават своя консервативен модел с историческото състояние на езика ни. Това е един изключително прагматичен подход.

Като вариант на старобългарския, църковнославянският има запазено място в палитрата от езикови идиоми, с които си служат българите. През втората половина на XIX век обаче доказването на престижа на българския чрез връзката му с църковнославянския вече е изиграло своята роля. Изчерпан е и неговият потенциал на посредник при активирането на старобългарски словообразователни модели и на абстрактна лексика. Новобългарският книжовен език вече е заел доминираща позиция. Поради функционалната си ограниченост църковнославянският започва да се оценява като чуждо наречие, което няма какво повече да предостави на езика на едно модернизиращо се общество.

В заключение ще изтъкнем отново, че типологията на новобългарския книжовен език до голяма степен е обусловена от особеностите на формиране на българската нация през Възраждането. Характеристики като пиетет към родния език и към старобългарската традиция, движение за изграждане на

общ и разбираем за всички книжовен език със съвременни норми, липса на тяснодиалектна основа и на силна консервативна линия бележат модела на националния ни книжовен език. Този модел кореспондира с такива исторически и социални особености на българското общество, като липса на политическа самостоятелност, егалитаризъм, демократизъм и мрежов модел на социална организация и функциониране на обществените и културните институции.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Aleksandrova, T. (1999/2000). Za taka narechenata dialektna osnova na novobalgarskiya knizhoven ezik. *Balgarski ezik*, 1999/2000, kn. 4, 98–105 [Александрова, Т. (1999/2000). За така наречената диалектна основа на новобългарския книжовен език. *Български език*, 1999/2000, кн.4, с. 98 – 105.]
- Anderson, B. (1998). *Vaobrazenite obshtnosti. Razmishleniya varhu prozhoda i razprostraneniето na natsionalizma*. Sofia: Kritika i humanizam [Андерсън, Б. (1998). *Въобразените общности. Размисления върху произхода и разпространението на национализма*. София: Критика и хуманизъм.]
- Andreychin, L. (1977). *Iz istoriyata na nasheto ezikovo stroitelstvo*. Sofia. [Андрейчин, Л. (1977). *Из историята на нашето езиково строителство*. София.]
- Teodorov-Balan, Al. (1935). Raznoglasni stanovishta za balgarskata gramatika. *Spisanie na BAN*, kn. LII, 1935 [Теодоров-Балан, Ал. (1935). Разногласни становища за българската граматика. *Списание на БАН*, кн. LII, 1935.]
- Bogorov, I. (1846). Rubrika Knizheвно. *Balgarski orel*, 1846, br. 2 [Богоров, И. (1846). Рубрика Книжевно. *Български орел*, 1846, бр. 2.]
- Bogorov, I. (1970). Nyakolko dumi za bashtiniy nash ezik. – In: *Za narodna svyast, dobro pomimuvanye i rodna rech* (red. i sast. G. Borshukov). Plovdiv: Hr. G. Danov. [Богоров, И. (1970) Няколко думи за бащиният наш език. – В: *За народна сваят, добро поминуванье и родна реч* (ред. и съст. Г. Боршуков). Пловдив: Хр. Г. Данов.]
- Gerov, N. (1975). *Rechnik na balgarskia ezik*. Fototipno izdanie. Sofia. [Геров, Н. (1975). *Речник на българския език*. Фототипно издание. София.]
- Drinov, M. (1870). Za novobalgarskoto azbuke. *Periodichesko spisanie*, 1870, № 2 [Дринов, М. (1870). За новобългарското азбуке. *Периодическо списание*, 1870, № 2.]
- Istoriya (1989). *Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN [История (1989). *История на новобългарския книжовен език*. София: Издателство на БАН.]

- Zherev, St. (2007). *Balgarskoto knizhovno druzhestvo i vazrozhdenskite teoretichni vazgledi za natsionalnia karakter na novobalgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Prof. M. Drinov [Жерев, Ст. (2007). *Българското книжовно дружество и възрожденските теоретични възгледи за националния характер на новобългарския книжовен език*. София: Проф. М. Дринов.]
- Mladenov, St. (1979). *Istoria na balgarskiya ezik*. Prevod i redaktsiya na prof. d-r Iv. Duridanov. Sofia. [Младенов, Ст. (1979). *История на българския език*. Превод и редакция на проф. д-р Ив. Дуриданов. София.]
- Momchilov, Iv. (1992). Predgovor kam „Pismennitsa na slavyanskia yazik“ (1847). – In: *Rodolyubiviy i blagorazumniy narode balgarskiy. Vazrozhdenski predgovori. Kniga parva*. Sabral i naredil Docho Lekov, 123 – 124. Sofia: Sv. Kl. Ohridski. [Момчилов, Ив. (1992). Предговор към „Писменница на славянския език“ (1847). – В: *Родолюбивий и благоразумний народе българский. Възрожденски предговори. Книга първа*. Събрал и наредил Дочо Леков, с. 123 – 124. София: Св. Кл. Охридски.]
- Teodorov-Balan, Al. (1987). *Balgarskiyat iztok i zapad v knizhevniya ezik*. – V: *Izbrani proizvedeniya*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Теодоров-Балан, Ал. (1987). *Българският изток и запад в книжевния език*. – В: *Избрани произведения*. София: Наука и изкуство.]

FORMATION OF THE NEW BULGARIAN LITERARY LANGUAGE DURING THE RENAISSANCE

Abstract. The article discusses the relationship between some peculiarities of the New Bulgarian literary language and the process of formation of the Bulgarian nation during the Renaissance. Characteristics such as piety to native language, movement to build a common and comprehensible for all literary language with modern norms, use of variant forms; a lack of a narrowly dialectic basis mark the pattern of forming of national literary language corresponds to such historical features as the lack of political autonomy, as well as the principles of egalitarianism and democratization, and a network model of social organization and functioning of public and cultural institutions.

✉ **Dr. Tatyana Aleksandrova, Assoc. Prof.**

Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski Prohod Blvd., bl. 17
Sofia, Bulgaria
E-mail: t_alexandrova_@mail.bg